

Jakab Réka: Bérlőből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848.

L'Harmattan – Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Budapest–Veszprém, [2014]. 322 oldal. CD-melléklettel.

A magyar társadalomtörténetben jártas olvasóknak nem kell bemutatni Benda Gyula *Zsellérből polgár*¹ című, Keszthely mezőváros társadalmát elemző könyvét. Jakab Réka kötetének címe nem véletlenül hasonlít az előbbihez, hiszen itt ugyancsak egy dunántúli mezőváros társadalmának történetében mélyedhetünk el, azzal a fontos különbséggel, hogy míg Benda Keszthely lakosainak teljes spektrumát írja le, addig Jakab Pápa város zsidó közösségére koncentrál. A cím emellett egyértelműen tudatosítja a vizsgált száz év során végbemenő társadalmi státuszváltozást, valamint következtetni enged a zsidóság sikeres városi letelepedésére, beilleszkedésére és a polgári társadalom részéről való elfogadására, tehát a „bérlőből polgárrá” válásra.

Könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik az európai és a magyar zsidóság történetével, java részük azonban a vészkorszakot állítja vizsgálatának előterébe. Az újkori Magyarország vidéki zsidó társadalmáról eddig kevesen értekeztek gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból. Közülük kiemelkedik Ö. Kovács József munkássága, aki Kecskemét, Kiskunhalas és Szombathely zsidó közösségéről

publikált,² valamint Csíki Tamás eredményei, aki az északkeleti megyékben élő zsidóság összehasonlításáról közölt monográfiát.³ Rajtuk kívül egy-egy város történetének feldolgozása során többen is írtak a helyi zsidóság társadalomtörténeti szerepéről, például Kaposi Zoltán Nagykanizsa, Tilcsik György Szombathely, és a már említett Benda Gyula Keszthely kapcsán értekezett a zsidóságról.

Jakab Réka – nem túl hosszú – historiográfiai bevezetőjében kitér a fentebbi munkákra, sőt, azokra rendszeresen hivatkozik. Fontos megjegyezni, hogy a szerző műve kitűnik e történeti tárgykör irodalmából: nemcsak azért, mert komplex képet ad egy vidéki izraelita közösség kialakulásáról, hanem mert a folyamatok ismertetése során megjelenik a befogadó közeg, a városi polgári társadalom is. A szerző tehát a városi társadalomban kívánja elhelyezni a zsidóságot, mint ez a *Társadalmi beilleszkedés* fejezetből kiderül.

¹ Benda Gyula 2008: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban, Keszthely társadalmá 1740–1849.* (Mikrotörténelem 3.) [Budapest–Zalaegerszeg].

² Ö. Kovács József 1985: A szombathelyi zsidóság betelepülése, helyzete a XVIII. század elejétől 1848-ig. *Vasi Szemle* (39.) 2. 248–273; uő 1987: A kecskeméti zsidók polgárosodása 1790–1848. *Levéltári Szemle* (37.) 4. 30–43; uő 1992: A kiskunhalasi zsidóság társadalomtörténete a XVIII–XIX. században. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XI.* Kecskemét, 81–151.

³ Csíki Tamás 1999: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon.* Budapest.

Jakab Réka kutatását – Bendáé-hoz hasonlóan – százévi időintervallumba, 1748 és 1848 közé helyezte. A kutatás kiindulópontját az 1848. évi zsidóösszeírás képezte. Ez a forrásanyag ugyanis lehetőséget biztosított arra, hogy adott időmetszetre vonatkozóan adjon részletes társadalomstatisztikai leírást a helyi zsidó közösség társadalmáról olyan standard adatok elemzésével, mint az összeírtak neve, neme, életkora, családi státusza, foglalkozása, születési helye, lakhatása, letelepedési ideje és engedélye. Mindezen adatokkal közelebbről is megismerkedhetünk a könyvhöz csatolt CD-ROM révén, ezen ugyanis megtalálható a fényképezett és az Excel-táblába rendezett 1848. évi zsidóösszeírás, illetve Pápa Belsővárosának térképe, amely a zsidó lakhelyekről nyújt tájékoztatást. A felsorolt szempontokat elemezve a szerző a zsidó népesség területi elhelyezkedéséről, mobilitásáról, nem, kor és foglalkozás szerinti megoszlásáról, család- és háztartásszerkezetéről ad árnyalt képet.

Jakab Réka első kutatási eredményeit már korábban közreadta.⁴ Jelen könyv kérdésfelvetése – az összeírásból kiindulva – a következő volt: milyen politikai, társadalmi és gazdasági folyamatok eredményezték azt, hogy Pápan az 1840-es évek végére a Dunántúl legnagyobb (!) zsidó közössége alakult ki? Miben különbözött ez a városi közeg a többi (Nagykanizsa, Szombathely, Győr, Székesfehérvár, Veszprém) prosperáló dunántúli város társadalmától? Melyek voltak azok a tényezők, ame-

lyek befolyásolták a zsidóság letelepedését, a kereskedelmi és – kisebb részben – az ipari területeken való érvényesülést, a városi közegbe való integrációt? A mű e kérdések következtében két fő részre tagolódik: a társadalmi rétegződést és alakulást kibontó, 1748-tól 1848-ig tartó történeti részre, illetve az 1848. évi összeírást taglaló, főként a történeti demográfia módszertanát alkalmazó leírásra.

A kötet első fejezete a zsidóság Dunántúlra való beáramlását és az őket (be)fogadó városi környezetet ismerteti. Nem véletlen ez a fajta megközelítés: Magyarországon a középkori és az újkori zsidóság között ugyanis nem állt fenn kontinuitás; mivel az oszmánok magyarországi hódoltsága idején a hazai zsidóság jelenléte teljességgel megszűnt, így az újkorban egyre növekvő létszámukat a bevándorlás,⁵ illetve a már bevándoroltak természetes szaporulata adta közösen – írja Jakab Réka. A szabad királyi városok – első sorban gazdasági érdekeiket védve – kezdettől fogva ellenséges magatartást tanúsítottak az újonnan bevándorló zsidókkal szemben, így ők a mezővárosokban, és még inkább a földesúri uradalmakon találtak menedékre. Az ország keleti felében a Rákóczi- és a Károlyi-család, míg a Dunántúlon a Batthyányak, Pálffyak, Esterházyak, Zichyek és Czirákyak telepítettek le külföldről származókat. A nagybir-

⁴ Jakab Réka 2009: Egy zsidó óras a református Ókollégium udvarán. Pápa város zsidó társadalma az 1848-as összeírás tükrében. *Budapesti Negyed* (17.) 64. 17–41.

⁵ A zsidóság újkori bevándorlásával kapcsolatos legfrissebb eredményeket Varga László munkái nyújtják: Varga László 1992: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok* (126.) 1. 59–79; uő (szerk.) 2005: *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Budapest.

tokosokat mindenekelőtt a gazdasági szempontok motiválták e letelepedési politika követésében, a zsidók ugyanis előszeretettel bérelték ki a földesúri haszonvételeket, folytattak piac- és tőkeorientált kereskedelmi tevékenységet. Mindezek kellő jövedelemhez juttatták a földbirtokosokat. Ennek kapcsán értekezik a szerző Pápa város jogi helyzetéről és birtoklástörténetéről is, kiemelve, hogy a város a legkevésbé mondható a vizsgált időszakban egységes és összetartó településnek. A Pápát birtokló Esterházyak és a városi önkormányzat(ok) közötti szembenálláshoz ugyanis még hozzá kell vennünk a három városrész (Belsőváros és két külváros) vezetőinek hatalmi aspirációit, illetve a lakosság vallási viszályait, a katolikus–protestáns konfliktust is. Az új, zsidó közösségnek ebben a kapcsolati hálózatban kellett megkeresnie helyét az újkor folyamán.

A következő fejezet már kifejezetten a pápai zsidók letelepedésével foglalkozik. A szerző kutatásai szerint a 17–18. század fordulóján jelentek meg az első zsidó bevándorlók a városban. A kutatás kezdeti időpontját jelző 1748. évig kellett azonban arra várniuk, hogy Esterházy II. Ferenc kiadja védlevelét, amelyben tizenöt család szerepel. E családok alkották a korai zsidó közösséget. A fejezetben ezután olvashatunk a családok háztulajdon-szerzéséről, lakhatási viszonyairól és a letelepedés nehézségeiről.

A zsidóság jogállása című rész rövid áttekintést ad az államhatalom által támasztott elvárásokról a zsidósággal szemben. A zsidó betelepültek létszámemelésének megakadályozására és mobilitásuk korlátozására törekvő

intézkedések mellett a türelmi adó kérdése kerül itt előtérbe. A lakosoknak a „megtűrésük fejében” fizetett adón túl földesúri, városi, vármegyei és saját községi terheket kellett viselniük. Különösen sok konfrontációra adott okot a város és a zsidók között a városi háziadó. Az 1748-as földesúri védlevel nyomán a benne foglalt családok ugyan mentesültek a közterhek, a forspont és a kvártély fizetésétől, ugyanakkor a város kizárólagos hatáskörébe tartozó ügyek díja, illetve őket is terhelte. A város vezetése emellett ragaszkodott ahhoz, hogy fizessenek az izraeliták háziadót, amelyből a hadnagy, a vásárbírák, a kvártélymester, a hajdúk, illetve az éjjeliőrök fizetését finanszírozták. A sérelmezettek visszautasították az adófizetést azzal az indokkal, hogy nem részesülhetnek a polgárjogból, a hivatalviselésből és a vámmentességéből. A városvezetés a vármegyéhez fordult, és a nézeteltérések végül odáig vezettek, hogy a 19. század első harmadának végére a belsővárosi zsidók súlyos adóterheket voltak kénytelenek elviselni. Az 1830-as években viszont a külsővárosi, illetve a házatlan, albérlő zsidók nem fizettek városi háziadót.

A *Zsidó község* fejezetben a szerző az izraeliták mindennapi életéről, szokásairól, belső szabályzatairól nyújt tájékoztatást a földesúri és a megyei-városi források segítségével, mivel – sajnálatos módon – a hitközség iratanyaga nem maradt fenn. Jakab Réka egyébiránt itt nem hitközségtörténetet ír, hanem arra keresi a választ, milyen mentalitásbeli különbségek körvonalazódtak, milyen törésvonalak húzódtak meg a módosabb, polgáro-

sultabb és a szegényebb, vallási hagyományaikhoz ragaszkodó zsidó lakosok között. Mi okozhatta azt a nyitottságot, amelynek eredményeképp a pápai zsidó közösség a magyar társadalom által is elismert rabbit, Löw Lipótot választotta meg vallási vezetőjének?

Ebben a részben értesülhetünk arról is, hogy a földesúr által kiadott védlevél mellett egy belső életet szabályozó rendelet is meghatározta a letelepültek életét. A község élén a zsidóbíró (*Judenrichter*) állt, akinek a munkáját a 18. század végétől az esküdtek segítették. A választott tisztviselők közé tartozott a templomatyja és az adóvevő (*perceptor*), míg fizetett alkalmazottak voltak a rabbik, segédlelkészek, éneklők, kántorok, sakterek, fürdősök, községi biztosok és a jegyzők.

Ahogy már fentebb írtuk, a *Társadalmi beilleszkedés* fejezetben találkozhatunk legnagyobb mértékben a nem zsidó városi társadalommal. A szerző Benda Gyula megállapításait ismerteti, miszerint a városi közösségek csak jogi és politikai értelemben különültek el egymástól, kapcsolatrendszerüket tekintve nem. Így e társadalmak sokkal komplexebbek, mint az a jogrendből következne. Jakab Réka először a vallási és a nyelvi-nemzetiségi megoszlást elemzi. A Belsőváros, valamint az Alsó- és Felsőmajor lakosainak felekezeti megoszlását szemléltető táblából kiténik, hogy az 1782-től 1847-ig tartó időszak alatt Pápa város zsidó lakosságának aránya 5%-ról 24%-ra emelkedett. Helyzetéből fakadóan a zsidóság szoros kapcsolatot tartott fenn a város minden társadalmi rétegével. Az uradalmi tisztek döntöttek a zsidók betelepítésében, illetve a közös-

ség belső életét érintő kérdésekben is több alkalommal (például az előljárók választásában, az úriszék előtti ügyekben) megnyilatkoztak. A kereskedelmi és pénzügyek mellett az ingatlanügyek is összekapcsolták a zsidó és a nem zsidó lakosokat: a 19. század elejétől pedig már sok zsidó háztartásban találhatunk keresztény szolgálókat. A zsidóösszeírások segítségével a szerző megrajzolja a zsidó közösségen belül húzódo vagyoni-jövedelmi különbségek kontúrjait is. Az 1795. évi összeírásból kiderül, hogy a harmadik adó kategóriába tartozó kereskedők átlagjövedelmeit nem a házaló kereskedőké, hanem a kézműiparból élő iparosoké követte. A vagyoni különbségeket tovább cizellálják a hagyatéki és az adóssági perekben felvett leltárak, valamint a házassági szerződések. Az utóbbiakból szintén megerősítést nyer az a tény, hogy a házaló kereskedők kisebb forgótőkével és szűkebb kapcsolati hálóval rendelkeztek, mint a nagykereskedők. A szerző az 1831-es jövedelem-összeírás ismertetése során hívja fel a figyelmünket arra, hogy itt is érvényesültek a konjunktúra- és dekonjunktúraciklusok. Az 1830-as évek elején mind az abszolút domináns kereskedői réteg, mind a kézművesek és az iparosok jelentős jövedelemcsökkenést szenvedtek el a 18. század végi állapotokhoz képest. A továbbiakban górcső alá kerül a zsidóság és a céhek, illetve a hitelezők és az adósok kapcsolata. A társasági integráció kérdését illetően olvashatunk az 1832-ben létrejövő kaszinóról, amely kezdetektől fogva soraiban tudta a helyi zsidóság vezető elitjét. A kaszinó olyan nyilvános közeg volt, ahol a felekezeti és

a társadalmi hovatartozás helyett az önkéntesség, a magaviselet, a műveltség számított mérvadónak. A városi társadalomba való beilleszkedés egyik fontos eleme volt a zsidó gyerekek beiratása az 1531 óta fennálló református kollégiumba: az 1840-es évekre a tanulni kívánó diákok egynegyedét már az izraeliták adták. A zsidó lakosok előszeretettel adományoztak az oktatási intézmények javára, s ez a hajlandóságuk az 1848-as forradalmi állapotok között sem lankadt. A miniszteri pénzgyűjtési akcióból 150 helyi zsidó vette ki a részét, kisebb-nagyobb adományokat felajánlva. A fegyveres harcban azonban már csak korlátozottan tudtak érvényesülni, mivel izraelitákat 1848 júniusáig nem soroztak be a nemzetőrség soraiba, félve az antiszemita atrocitásoktól. Jakab Réka megállapítja e fejezet végén, hogy a teljes mértékben megvalósuló gazdasági integráció mellett jelentősnek mondható a zsidóknak a város társadalmi, kulturális életébe való beilleszkedése is.

A kötet legterjedelmesebb, hatodik fejezete az uradalmi és városi gazdálkodással indít. A céhes iparon kívül a zsidóság domináns szerepet játszott a város teljes gazdasági életében; e szerep bemutatása előtt röviden Pápa iparáról és kereskedelméről olvashatunk. Az elemzés a haszonvételek leírásával kezdődik. A 18. század első harmadában a Hirschl család szinte egyeduralmat alakított ki a földesúri haszonvételek árendálásával. E család adta az első vámszedési jogot bérlő személyt (1701), de a pápai uradalomra sókereskedési jogot is szereztek (1712), emellett gyertyával, viasszal, dohánynyal és kávéval is ellátták az uradalmat

és a várost. A kocsmáltatás, a húsmérés és a hamuzsírforrás bemutatása után a kereskedelem részletezése következik. A pápai zsidók a kereskedelem minden területén fontos szerepet vállaltak: a tehetősebbek közé tartoztak a tőzsérek, a középrétegeket a boltosok, szatócsok, míg a legalsó szintet a házalók, a piaci és az alkalmi árusok alkották. Alfejezetekben ismerkedhetünk meg a bolti, piaci, vásári kereskedéssel, házalással, gabona-, liszt-, gubacs-, élőállat-, bőr-, gyapjú-, illetve textilkereskedéssel. A helyi ipart tárgyaló rész kiemeli, hogy a katolikusokból álló céhek nem engedélyezték a zsidók felvételét a céhekbe, így azok önálló céhalakítási kísérletbe fogtak, sikertelenül. A legszámosabbnak számító szabók kísérletét például a vármegye és a városi szabócéh egyszerre akadályozta meg. A zsidóság gazdasági potenciálját Neuman Ábrahám nagyobb volumenű vállalkozása példázza, aki 1815-ben szerződést kötött egy üveg-huta működtetésére Somhegypusztán. Az üveggyártás jövedelmezőségét és a Neuman család hozzáértését mutatja, hogy 1819-re száz embert foglalkoztatott az üveg-huta, és egészen 1859-ig folytatódott benne a termelés.

A legutolsó fejezet teljesen önálló szerkezeti egységet alkot. Jakab Réka itt ismerteti az 1848. évi zsidóösszeírás indítékait, a forrás keletkezéskörülményeit, a kinyerhető adatok minőségét és azok kódolását. Érdekes, hogy ezzel a rendkívül adatgazdag és részletes forrással még eddig senki nem foglalkozott ilyen mélyrehatóan. A szerző ezt a hiányt pótolta kutatásával, amelynek eredményeképp megtudjuk, hogy a zsidó közösség család- és háztartás-

szerkezeti felépítése megfelel a nem zsidó népesség azonos mutatóinak. Az összetett, kiterjedt családokkal szemben a négy-öt fős háztartások domináltak, természetesen a jómódú, gazdagabb zsidó családok háztartásában gyakrabban fordult elő idegen tag (szolgáló személyzet, cseléd, inas, tanonc). A házassági szokásokat illetően a szerző megjegyzi, hogy az izraelita lakosság inkább a nyugati példát követte: a lányok húszéves koruk felett mentek férjhez. A foglalkozási összetétel azonban sokkalta kevésbé hasonlít a többségi társadalom jellemzőihez, mivel a zsidóság berkein belül a jogi korlátozottság miatt bizonyos társadalmi rétegek teljes mértékben hiányoztak. Ennélfogva más foglalkozási csoportok jelentős túlsúlyba kerültek a nem zsidó társadalom foglalkozási arányszámaihoz képest.

A *Bérlőből polgár* monográfia fontos eleme a hazai zsidóság gazdaság- és társadalomtörténeti irodalmának. A kutatás eredményei felhívják

a figyelmünket arra, hogy a közösség mélyen beágyazódott a városi társadalomba, mind gazdasági, mind társadalmi-kulturális szempontból, emellett fontos módszertani és elemzési szempont, hogy a zsidóság helyzetének vizsgálata során a környező társadalmat is be kell vonni a kutatásba. Arra a kérdésre, hogy miért éppen Pápán alakult ki a legnagyobb dunántúli zsidó közösség, csak akkor kaphatnánk kielégítő választ, ha rendelkezésre állnának más, hasonló részletességű történeti munkák a szintén nagy zsidó közösséggel rendelkező mezővárosokról, uradalmi központokról. Ezen elemző művek pótlása mellett érdemes lenne az 1848. évi összeírásra is nagyobb hangsúlyt fektetni, így megtudhatnánk, hogy megyei-regionális szinten mutatkoztak-e eltérések a vidéki zsidó közösségek között, valamint mindenhol egyformán játszódtott-e le a társadalmi integráció.

Papp Viktor